

8. Збірник узаконень України. – X, 1922, № 11.
9. Звіт робітничо-селянського уряду України за 1923 – 1924 р. – X., 1925.
10. Итоги деятельности советской власти в цифрах: 1917 – 1927. – М., 1928.
11. Корновенко С. В., Лазуренко В. М. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу. – Черкаси: Ваш дім, 2004.
12. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 2. – К.: Політвидав України, 1983.
13. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций, пленумов ЦК.: В 10 т. – М.: Издательство политической литературы, 1983. – Т. 2. 1917 – 1922.
14. Памятка для крестьян на 1923 – 1924 гг. – М., 1923.
15. Панченко П. П. Аграрна історія України. – К., 2000.
16. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства. – М., 1922. – №16, С.167.
17. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства. – М., 1922. – №42.
18. Тенцов Н. В. Аграрная политика на крутых поворотах 20-х – 30-х годов – М.: Изд-во Знание, 1990.
19. Толкушин А. В. История налогов в России. – М.: Юрист, 2001.
20. Украина: статистический справочник. – X., 1925.
21. Френкин М. Трагедия крестьянских восстаний в России. 1918-1921. – Иерусалим, 1987.
22. XIV конференция РКП(б). Стенографический отчет. – М. – Л., 1925.
23. Що таке єдиний сільськогосподарський податок. – X.: Видання головополітосвіти і наркомпроду УСРР, 1923.

В.М. Боковня

ХРУЩОВСЬКІ АГРАРНІ ІНІЦІАТИВИ 1953-1964 РР.

У 1957 р. розпочалася грандіозна управлінська перебудова, ініційована М. Хрущовим. Вона була пов'язана з утворенням радгоспів. Мета перебудови визначалася як децентралізація всієї господарської структури країни [1, 104]. „Міністерства – це надбудова. Все, що створює хліб, це не тут, не в Москві, там є і люди, і організатори. А тут люди, які розробляють директиви ... Міністерства – все це не продуктивна надбудова, у виробництві не бере участь. Навіть треба переглядати міністерства республіканські. Треба опиратися на область, на район, на МТС, на радгосп” [2, 132].

У сучасній українській історіографії аграрні трансформації хрущовського періоду знайшли належне наукове висвітлення на сторінках колективних та одноосібних досліджень [3-7]. Водночас вважаємо за доцільне предметніше зупинитися на висвітленні способу життя українських селян під час проведення політики укрупнення хуторів, сіл, колгоспів, радгоспів, що і є метою запропонованої статті.

Попри децентралізацію, що розгорнулася у промисловості, у сільському господарстві відбувалися зворотні процеси. На селі тривала широкомасштабна кампанія з укрупнення колгоспів. Доволі швидкими кроками процес укрупнення господарств йшов у 1957 – 1960 рр., коли щорічно зникало близько 10 тис. вже укрупнених раніше колгоспів. У 1963 р. їх залишилося 39 тис. проти 91 тис. в 1955 р. Більш ефективна форма управління артілью – загальні збори колгоспників – замінялася, як правило, зборами представників. Середні розміри посівів радгоспів за 1954 – 1962 рр. зросли у результаті їх укрупнення у

3 рази [8, 479]. Це трактувалося офіційною пропагандою і наукою як концентрація виробництва. На ділі мав місце недолугий варіант його централізації з подальшими негативними показниками ефективності.

На території СРСР були створені гігантські колгоспи і радгоспи, які практично не піддавалися управлінню. Зокрема, у Кіровській області окремі колгоспи мали площі ріллі до 30 000 га і нараховували у своєму складі 120 сільських населених пунктів [9, 47]. Аналіз діяльності радгоспів, проведений у середині 1960 рр., привів до висновку про те, що „зворотний зв'язок між інтенсивністю і розмірами господарств ... є настільки постійним і повсюдним, що виступає як певна закономірність. І вона буде проявлятися до тих пір, поки господарство не в змозі за своїм матеріальним можливостям на всій земельній площі вести виробництво рівною мірою інтенсивно” [10, 57]. Таких можливостей вони в ті роки не мали. Однак є і більш радикальні точки зору. В. Попов пише: „Справжньою причиною укрупнення дрібних колгоспів було бажання влади організувати чергову докорінну ломку сільського укладу, зруйнувати залишки сільського гуртожитку, уніфікувати село і його людей, змусити їх продовжувати покірно працювати у колгоспах, ще більш централізувати управління селянами ... І як результат цієї політики об'єднання бідних з багатими призвело до внутрішніх непорозумінь серед сіл, посилювало соціальну напругу та не підвищувало ефективність колгоспного виробництва. Не в силах протистояти такій волі „перетворювачів”, селяни побігли з села” [11, 10 – 11]. За підрахунками В. Попова, абсолютна цифра осіб, які втекли із села за 1960 – 1964 рр., становить майже 7 млн. осіб [12, 35].

Всі ці реорганізації обернулися трагедією для села. Жителі тисяч сіл позбавлялися перспектив стати самоврядними колективами, а робочі місця більшості з них тепер виявилися розкиданими, як правило, по всьому масиву укрупненого колгоспу чи радгоспу. Таким чином, постало питання про будівництво великих центральних садиб і безперспективність переважної кількості сіл. Все це вимагало докорінної перебудови виробничої та соціальної інфраструктури села. Управляти з одного центру роботою жителів багатьох сіл, ферм було складно, а то і неможливо. Чималі небезпеки ховала і багатоланкова система управління в умовах відсутності госпрозрахункових відносин, але не менше – перспектива укрупнення сіл, ферм і відповідно зміни сівозмін. Це призвело до фактичного знецінення основної маси існуючих житлових, тваринницьких будівель, вимагало практично повного оновлення основних виробничих і невиробничих фондів, великих капіталовкладень.

Загалом по СРСР чисельність колгоспів зменшилася з 121,4 тис. у 1950 р. до 26,7 тис. у 1978 р., тобто у 4,5 рази, а по УРСР – з 19,3 тис. до 7 тис., або у 2,8 рази. Чисельність колгоспів зменшувалася також унаслідок перетворення певної частини їх на радгоспи за добровільною згодою, рішенням загальних зборів колгоспників. Ліквідація багатьох населених пунктів вела фактично до забуття віддалених сільськогосподарських угідь, насамперед орних. Це підтверджується статистичними даними. Зокрема, якщо у 1940 – 1963 рр. розміри колгоспів за чисельністю подвір'їв збільшилися в 5,1 рази, то за

площею сільгоспуділь – лише в 4,2 рази, а за площею ріллі – в 4,8 рази [13, 108].

Поділ сільських населених пунктів на „перспективні” й „неперспективні” розпочався у 2-й половині 1950 рр., коли було проведено укрупнення дрібних колгоспів, результатом якого стало виникнення так званих неперспективних сіл, котрі перетворювали на колгоспну бригаду. Такі села позбавлялися бюджетних асигнувань на культурно-освітні заклади і торговельно-побутові підприємства, там закривалися школи, клуби, бібліотеки. У цей же період більшість хуторів (поселень із числом жителів до 50 осіб) була „приписана” до найближчих сіл, решта ліквідовувалася, а їхні мешканці змушені були переселятися. Унаслідок укрупнювально-переселенської кампанії, проведеної державою доволі у швидкому ритмі, із 58,5 тис. хуторів в Україні на середину 1960-х рр. залишилося лише 8,4 тис. Ця задумка була тісно пов’язана з принциповими соціально-економічними і політичними засадами тоталітарного ладу – визнання лише однієї форми організації сільськогосподарського виробництва (колгоспно-радгоспної) й заперечення багатокладності в економіці. Головні принципи визначення категорії перспективних і неперспективних сіл були сформульовані в ухваленому Президією Верховною Радою УРСР Положенні про порядок віднесення населених пунктів до категорії міст, селищ міського типу і робітничих селищ УРСР [14].

На початку 1960-х рр. було прийнято низку партійно-урядових постанов, зокрема, постанову ЦК КПУ „Про заходи по здійсненню планомірного переустрою сіл” [15], в яких ішлося про розвиток, головним чином, центральних садиб укрупнених колгоспів та радгоспів і визначалася група „перспективних” сіл, в яких мала вестися комплексна забудова за типовими проектами. Розвиток соціальної інфраструктури передбачався лише в тих селах, де мешкало понад 200 осіб. У такий спосіб значна кількість сільських поселень потрапляла до „неперспективних”. У постанові була розглянута доля всіх 30325 сільських населених пунктів України. Перспективними визначилися тільки 18846. Створення об’єктів соціальної інфраструктури у малих селах та на хуторах заборонялося. З них поступово зникали раніше побудовані школи, крамниці, кустарні майстерні, клуби тощо. Це вкрай несприятливо позначилося на культурному й побутовому обслуговуванні селян [15, 136].

У середині 1960-х рр. розпочинається спорудження експериментально-показових сіл у різних областях республіки задля пошуку оптимальних параметрів сільського будівництва. В основу нових підходів було покладено будівництво на селі багатопверхового житла. До першої черги спорудження експериментально-показових сіл (1965 – 1968 рр.) були включені 15 сільських населених пунктів, серед них: Циблі – у Київській обл., Шабо – в Одеській тощо. У такі села держава спрямовувала великі капіталовкладення на будівництво житла, культурно-побутових закладів, доріг, здійснення газифікації. Ставилося завдання завершити

будівництво 15-ти показових сіл до 1970 р., однак цей план не був виконаний вчасно [16, 182].

Багато колгоспників підтримували перетворення колгоспів у радгоспи, оскільки у цьому випадку вони отримували гарантовану оплату праці й користувалися державним пенсійним забезпеченням, чого в колгоспах не було. Дійсно, колгоспники, які перейшли на роботу у радгосп після досягнення пенсійного віку, отримували державні пенсії. Решта, а їх виявилось чимало, хто отримував колгоспну пенсію – до 20 крб. на місяць і не зміг з якихось, у тому числі об’єктивних, причин (вік, хвороба, тимчасовий від’їзд) вступити у радгосп, незважаючи на 40 – 50-річний трудовий стаж і наявність будинку і ділянки у селі, позбавлялися більш високої пенсії від держави. Слід відзначити, що заробітна плата осіб, які перейшли із колгоспів на роботу у радгосп була вища порівняно з передовими колгоспами. Однак місцева влада замість роботи зі зміцнення економіки відсталих господарств пішла найлегшим шляхом – перетворенням колгоспів у радгоспи. Все це потребувало великих витрат на будівництво шляхів, переміщення техніки, робочої сили до місця їх нової роботи. Однак держава не мала належних коштів для вирішення цих проблем, які зростали і накопичувалися з року в рік [17, 56].

Рішення вересневого (1953) Пленуму ЦК КПРС про розвиток сільського господарства були позитивно сприйняті сільськогосподарськими працівниками. Протягом п’яти років в Україні спостерігалось зростання сільськогосподарського виробництва. Однак воно тривало до тих пір, поки держава вкладала в цю галузь великі кошти. Валовий збір зерна в Україні зріс за 1954-1958 рр. майже на 20%, цукрових буряків – у два рази, виробництво м’яса – більше, ніж удвічі, молока – утричі. Однак після ліквідації у 1958 р. МТС і впровадження обов’язкового викупу колгоспами їх техніки становище змінилося. Слабка економіка колгоспів не витримувала величезних витрат на викуп, придбання та експлуатацію техніки [18, 48].

Вважаючи себе знавцем сільського господарства і маючи справді добрі наміри, М. Хрущов намагався підвищити його ефективність запровадженням використовуваних на Заході технологій, що не могли дати ефекту у вмонтованих у командну економіку колгоспів, працівники яких не відчували себе господарями і не мали ніякого економічного інтересу. Організаційні заходи, що мали на меті підняти сільськогосподарське виробництво, насправді тільки підірвали економіку села (укрупнення колгоспів, перетворення їх на радгоспи, ліквідація неперспективних сіл тощо). Спроби знайти додаткові резерви шляхом освоєння цілих земель, ліквідації травопільної системи давали короточасні успіхи і свідчили про екстенсивний розвиток сільського господарства. Негативний резонанс мало повернення до сталінських обмежень присадибних господарств колгоспників, щоб воно не „заважало” їм працювати у колгоспах. Обсяг продукції, що надходила у ринкову торгівлю, зменшився, внаслідок чого зросли ціни, постраждали інтереси міських споживачів. Посуха 1963 р. загострила становище: почалися труднощі з постачанням населенню хліба. Вкрай непродуманою

виявилася постановка М. Хрущовим на грудневому пленумі ЦК КПРС (1958 р.) питання про різке скорочення індивідуальної худоби працівників радгоспів, а на червневому пленумі ЦК КПРС (1959 р.) – про заборону утримувати худобу жителям міст і робітничих селищ. Ці вказівки у формі директив або юридичних актів на початку 1960-х рр. стали справжнім лихом для сімей сільських жителів і багатьох городян. Все це дало про себе знати скороченням поголів'я худоби і в колгоспно-селянському секторі.

Особливо активно в останньому факті здійснювалася кампанія на запорізьких землях. Закупаючи велику рогату худобу у колгоспників, керівники колгоспів за настановами „згори”, як пізніше стало відомо, часто зовсім не виплачували їм гроші, обіцяного молока не давали, а закуплену худобу, точніше „мобілізовану”, утримували погано, що викликало справедливе обурення людей і відповідно масу звернень до ЦК КПРС і ЦК Компартії України [19, 159]. Протестні настрої набрали такого розмаху, що це змусило ЦК КПУ і РМ УРСР на початку 1958 р. прийняти постанову „Про помилки допущені в окремих колгоспах Запорізької області при закупівлі корів у колгоспників”. Після прийняття постанови почався зворотній процес: колгоспники стали забирати корів, „добровільно” проданих колгоспам [19, 160].

За рахунок підвищення закупівельних цін та інших заходів владі вдалося трохи поліпшити становище у тваринництві. Однак 1963 р. видався вкрай несприятливим для сільського господарства, оскільки був дуже посушливим. Врожайність та валові збори знизилися майже на 30%. Розрахунки держави на значне збільшення зерна не здійснилися. Для запобігання голоду М. Хрущову довелося вдатися до масових закупівель зерна за кордоном. Ось що він говорив у цьому зв'язку у доповіді на пленумі ЦК КПРС у грудні 1963 р.: „Знайшлися, виявляється, такі люди, які міркують: як же так, раніше при менших валових зборах зерна самі продавали хліб, а тепер купуємо. Що можна сказати таким людям? Якщо в забезпеченні населення хлібом діяти методом Сталіна-Молотова, то тоді і в нинішньому році можна було б продавати хліб за кордон. Метод був такий: хліб за кордон продавали, а в деяких районах люди від відсутності хліба пухли з голоду і навіть вмирали” [20, 21] І. Зеленин, характеризує висловлювання Голови Ради Міністрів СРСР, відзначає, що в цілому він має рацію, тому що у разі надзвичайної ситуації (стихійні лиха, масовий голод, війна) держава не тільки має право, але й зобов'язана в ім'я порятунку людей розбронювати державні резерви харчів, на те вони і створюються, а потім, коли становище стабілізується, відновити їх поповнення. Однак від початку 1960-х рр. державні резерви зерна не тільки не відновлювались, а й безперервно скорочувалися, а після 1963 р. імпорт зерна став свого роду закономірністю [21]. Тоді було закуплено 9,4 млн. тонн – 10% від валового врожаю. Така „квота” зберігалася і в наступні роки, оскільки і після відставки М. Хрущова „імпортні операції по хлібу” незмінно тривали. На ці операції в 1963 р. було

витрачено 372,2 т золота – близько третини золотого запасу країни [22, 370].

Узагальнюючи висвітлене є потреба означити, що заходи, які вживалися керівниками держави щодо покращення життя селян через знесення хуторів, укрупнення колгоспів, переведення їх у радгоспи, не призвели до позитивного результату. Населення, яке було приречене жити у селах, що належали до категорії „неперспективних”, залишалася за межею будь-якого розвитку. Належних результатів щодо збільшення валового збору зернових культур, збільшення виробництва м'яса, молока так і не було досягнуто, що підтверджувало неналежність адміністративно-командної системи управління.

1. XX съезд КПСС. Стенографич. отчет : в 2 т. – М. : Политиздат, 1956. – Т. 2.

2. Пыжиков А. В. Хрущовская „оттепель” / А. В. Пыжиков. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2002.

3. Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах ; гол. ред. В. М. Литвин. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 2.

4. Баран В. К. Україна 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. К. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996.

5. Падалка С. С. Сільське господарство України в другій половині 60-х рр. XX століття : Монографія / С. С. Падалка. – К., 1995.

6. Панченко П. П. Развитие сельского хозяйства Украинской РСР 1959 – 1980 / П. П. Панченко. – К. : Наукова думка, 1980.

7. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921 – 1991 рр.) / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000.

8. Сельское хозяйство СССР (1913 – 1970) : Стат. сборник. – М. : Статистика, 1971.

9. Пленум ЦК КПСС. 24 – 26 марта 1965 г. Стенографический отчет. – М. : Политиздат, 1965.

10. Оболенский К. П. Оптимальные размеры сельскохозяйственных предприятий / К. П. Оболенский, К. Н. Плотников. – М. : Изд-во „Колос”, 1965.

11. Попов В. П. Российская деревня после войны (июнь 1945 – март 1953) : Сборн. док. – М. : Прометей, 1993.

12. Попов В. П. «Второй и важнейший этап» (об укрупнении колхозов в 50-ые – нач. 60-х гг.) / В. П. Попов // Отечественные архивы. – 1994. – № 1. – С. 34 – 41.

13. Колгоспи. [Електронний ресурс] : Доступ з <http://vseslova.com.ua/word/Колгоспи-49156и>

14. Відомості Верховної Ради УРСР. – 1956. – № 10. – Ст. 163.

15. Литвин В. М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1945 – 1965) / В. М. Литвин. – К. : Видавничий дім „Лі-Терра”, 2004.

16. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села: Монографія / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000.

17. Русинов И. В. „Неперспективная” деревня: от домьслов к истине // Вопросы истории КПСС. – 1990. – № 8.

18. Тараненко В. М. Участь трудящих Украины в освоении целинных и перелоговых земель (1954 – 1956 рр.) / В. М. Тараненко // Український історичний журнал. – 1959. – № 6.

19. Баран В. К. Україна 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. К. Баран. – Л. : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996.

20. Пленум ЦК КПСС 5 – 9 марта 1962 г. Стенографический отчет. – М. : Политиздат, – 1962.

21. Зеленин И. Е. Были „колхозный неонез” / И. Е. Зеленин // Отечественная история. – 1994.

22. Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти 1945–1991. Новосибирск : Сибирский хронограф, 2000.